

**UNIVERSITATEA „BABEȘ-BOLYAI” CLUJ-NAPOCA
FACULTATEA DE TEOLOGIE ORTODOXĂ
SPECIALIZAREA ISTORIE BISRICEASCĂ UNIVERSALĂ**

**ISIHASM ȘI ISLAM ÎN SECOLUL AL XIV-LEA
-CONTEXT ISTORIC ȘI TEOLOGIC-**

Rezumat

Coordonator științific:

Pr. prof. univ. dr. Ioan Vasile Leb

Drd:

Anca Șandru

CLUJ-NAPOCA

2018

CUPRINS

INTRODUCERE / 4

I. STADIUL ACTUAL AL CERCETĂRII - EDIȚII CRITICE ȘI TRADUCERI / 9

1. Sfântul Grigorie Palama / 9
2. Varlaam din Calabria / 17
3. Gregorios Akindynos / 21
4. Nichifor Gregoras / 25
5. Prohor Kydones / 28

II. CONTEXTUL ISTORIC / 31

1. Preliminarii - Imperiul bizantin sub Paleologi (1261-1453) / 31
2. Constantinopolul sub Mihail al VIII-lea și Andronic al II-lea. / 32
3. Campania Catalană (1303–1311) / 32
4. Constantinopolul în timpul războaielor civile (1321–1357) / 33
5. Constantinopolul și Osmanii: prolegomene la dezastru (1357-1453) / 34
6. Constantinopolul secolului al XIV-lea: violență politică și controverse religioase / 36

III. CONTROVERSA ISIHASTĂ / 54

1. Preliminarii – Sfântul Grigorie Palama – repere biografice și bibliografice / 54
2. Prima fază a controversei isihaste / 57
 - a. Varlaam din Calabria - Notă biografică / 57
 - b. Provocarea aristotelicului Varlaam / 63
3. A doua fază a controversei isihaste / 69
 - a. Grigorie Akindynos – notă biografică / 69
 - b. Reacția conservatoare a lui Akindynos / 70
4. A treia fază a controversei isihaste / 74
 - a. Nichifor Gregoras – Notă biografică / 74
 - b. Critica neoplatonică a lui Nichifor Gregoras / 76
5. A patra fază a controversei isihaste / 80
 - a. Prohor Kydones – Notă biografică / 80
 - b. Influența lui Toma d’Aquino / 81

IV. ISIHASM ȘI POLITICĂ – SINOADE ȘI TOMOSURI / 86

V. TEOLOGI ISIHAȘTI ȘI ISLAMUL ÎN SECOLUL AL XIV-LEA / 115

1. Preliminarii / 115
2. Nichifor Gregoras / 116
 - a. Epistulae / 116

- b. Historia Romana / 117
- 3. Sfântul Grigorie Palama / 120
 - a. Scrisoare către Biserica sa și Scrisoare către un anonim / 120
 - b. Constantinus Taronites, Oratio ad impios Chionas / 125
- 4. Ioan al VI-lea Cantacuzino / 130
 - a. Notă biografică / 130
 - b. Historiae / 131
 - c. Contra sectam Mahometicam apologiae IV și Orationes quatuor contra Mahometem / 135
- 5. Metoda teologică în scrierile polemice ale lui Ioan al VI-lea Cantacuzino / 140
 - a. Imaginea Islamului în scrierile polemice ale lui Ioan al VI-lea Cantacuzino / 143
 - b. Polemica împotriva Coranului / 143
 - c. Polemica împotriva persoanei lui Mahomed / 146
- 6. Comparație între Apologiile și Tratatetele împotriva lui Mahomed ale lui Ioan VI Cantacuzino și Scrisoarea Sfântului Grigorie Palama către Biserica sa din timpul captivității otomane / 148

CONCLUZII / 164

ANEXE: „JOANNES VI CANTACUZENUS, ORATIONES QUATUOR CONTRA MAHOMETEM” / 166

Anexa I: Primul tratat împotriva lui Mahomed / 166

Anexa II: Tratatul al doilea împotriva lui Mahomed / 195

Anexa III: Tratatul al treilea împotriva lui Mahomed / 239

Anexa IV: Tratatul al patrulea împotriva lui Mahomed / 267

BIBLIOGRAFIE / 288

LISTA ABREVIERILOR / 316

HĂRȚI / 317

Harta 1 - Estul Mediteranei în timpul Imperiului Roman (1204-1261) / 317

Harta 2 - Imperiul bizantin sub Paleologi (1261-1453) / 318

Cuvinte cheie: Imperiul bizantin, controversa isihastă, Sfântul Grigorie Palama, Ioan al VI-lea Cantacuzino, islam

Rezumat

Controversa isihastă a dominat viața spirituală în Bizanțul secolului al XIV-lea timp de peste trei decenii. A început cu un schimb de scrisori dintre Sfântul Grigorie Palama și Varlaam din Calabria în 1336 și, cu toate că pentru rezolvarea problemei s-a recurs la sinoade și tomosuri oficiale succesive, a fost încheiată doar prin proclamarea oficială a lui Grigorie Palama ca sfânt în 1368.

În știința modernă, isihasmul (de la gecescul ἠσυχία, liniște, tăcere) este folosit ca un termen care acoperă cel puțin patru arii ale spiritualității ortodoxe, care se suprapun până la un anumit punct: 1) căutarea însingurării și liniștii, care caracterizează monahismul de la începutul lui spre sfârșitul secolului al III-lea; 2) rugăciunea interioară „a inimii” (urmată de tăcerea minții prin alungarea tuturor gândurilor și imaginilor), rugăciune însoțită uneori de posturi trupești și tehnici de respirație menite să sporească concentrarea și contemplația, după cum învață Nichifor Isihastul¹ în secolul al XIII-lea, 3) Fundamentul teologic oferit de Sfântul Grigorie Palama în secolul al XIV-lea despre experiența principală a celor care practică rugăciunea inimii: vederea luminii, identificată cu lumina divină care l-a învăluit pe Iisus Hristos pe muntele Tabor; și 4) ideologia care a argumentat viziunea politică a patriarhatului Constantinopolului pentru a se reinstaura ca centru al autorității ecleziale în Balcani. Aceste semnificații de bază ale isihasmului sunt prezentate în linii mari de John Meyendorff². Conform lui Meyendorff, toate aceste patru sensuri ale isihasmului rezultă dintr-o susținere a înțelegerii ortodoxe a destinului final al ființei umane: îndumnezeirea și comuniunea cu Dumnezeu³.

Această lucrare cuprinde cinci capitole care acoperă: o incursiune în literatura de specialitate despre controversa isihastă și Bizanțul secolului al XIV-lea, cu o încercare de a marca reperele bibliografice, în special edițiile critice mai vechi și mai noi ale operei Sfântului Grigorie Palama, ale palamiților și antipalamiților (capitolul I).

Capitolul al doilea încearcă o prezentare a contextului istoric al Imperiului bizantin din timpul împăraților paleologi. Istoricii bizantini dau mărturie, unii ca martori oculari, despre

¹ Nicephorus Athonita, *Tractatus de sobrietate et cordis custodia* în J.-P. Migne, *Patrologiae cursus completus (series Graeca) (MPG)* 147, Paris: Migne, 1857-1866: 945-966.

² John Meyendorff în „Is Hesychasm the Right Term?”, *Okeanos: Harvard Ukrainian Studies* 7 (1983), 447-457

³ John Meyendorff, „Introduction” în *Byzantine Hesychasm: Historical, Theological and Social Problems: Collected Studies*. London: Variorum Reprints, 1974, p. iv

istoria Paleologilor⁴: George Pachymeres (1242-c.1310)⁵, Nikephoros Gregoras (1290/1294-1358/1361)⁶ și împăratul Ioan al VI-lea Cantacuzino (c.1295-1354) în istoria sa autobiografică⁷; de asemenea, Laonikos Chalkokondyles (1423-1490), care a făcut o cercetare amănunțită a istoriei otomane⁸, și un grec în serviciul genovez, Dukas, care portretizează evenimentele din timpul său foarte clar și fiabil, într-o limbă colorată a idiomului demotic⁹. George Sphrantzes / Phrantzes¹⁰ (1401-1478) oferă o perspectivă asupra pozițiilor oficiale ale ultimilor trei Paleologi, în special, în virtutea funcției înalte deținute la curtea din Constantinopol și a prieteniei sale cu casa imperială. De asemenea, vrednic de menționat ca o sursă istorică pentru perioada paleologilor este opus-ul substanțial (scrisori, scrieri retorice) al filosofului Demetrios Kydones (1323-1398).

Paradoxul acestei perioade ține de faptul că, pe de-o parte violente tulburări interne au afectat Bizanțul, traduse apoi în războaie interminabile precum și în atacuri repetate ale turcilor în teritoriile bizantine, și pe de altă parte a avut loc o mare înflorire a gândirii teologice cu isihasmul, și a artei bizantine, mai ales la Constantinopol, Tesalonic și Muntele Athos. Perioada de înflorire a isihasmului bizantin târziu se desfășoară astfel într-un cadru al unor evoluții istorice și sociale dezastruoase pentru societatea bizantină. Cucerirea Asiei Mici de către turci și implicit islamizarea acestei zone, care până la momentul respectiv constituia centrul Bizanțului, reprezintă o etapă decisivă în declinul elenismului.

⁴ D.M. Nicol, *The Last Centuries of Byzantium 1261-1453*, Cambridge University Press, 1993²; Id., *The Despotate of Epiros. A Contribution to the History of Greece in the Middle Ages*, Cambridge University Press, 1984; Id., *The Immortal Emperor. The Life and Legend of Constantine Palaiologos, Last Emperor of the Romans*, Cambridge, 1992.

⁵ Georges Pachymères, *Relations historiques (Syngraphikai historiai)*, Éd., introd. et notes par Albert Failler. Trad. française par Vitalien Laurent, Corpus fontium historiae Byzantinae 24, Paris : Soc. d'Éd. "Les Belles Lettres" ; Paris : Institut Français d'Études Byzantines, 5 Vol. 1984-2000

⁶ *Nicephori Gregorae Byzantina historia, chs 1-11*, ed. H. Wolf, Basel, 1562; continued by J. Boivin, 1702; re-edited by L. Schopen, 1828-30; completed by I. Bekker, 1855; *Nikephoros Gregoras' Rhomäische Geschichte*, ed. and (German) trans. J.L. van Dieten and F. Tinnefeld, Stuttgart, 1973-2007

⁷ *Ioannis Cantacuzeni Eximperatoris Historiarum Libri IV*, ed. L. Schopeni, 3 vols, Bonn, 1828-32 (edition and Pontanus's Latin trans.); *Johannes Kantakuzenos, Geschichte*, German trans. G. Fatouros and T. Krischer, 2 vols, Stuttgart, 1982, 1986 (Books 1 and 2); trans. G. Fatouros, Stuttgart, 2011 (Book 3) (*Bibliothek der griechischen Literatur* 17, 21, 71)

⁸ *Laonikos Chalkokondyles, Historiarum demonstrationes*, ed. E. Darko, 2 vol., Budapesta 1922-1927; A. Kaldellis, *Laonikos Chalkokondyles, The Histories*, Washington DC, 2013, (text gr. și traducere în limba engleză.)

⁹ V. Grecu (ed.), *Ducas. Istoria turco-bizantină (1341-1462), ediție critică / Ducae Historia turco-byzantina (1341-1462)*, București, 1958 (prima ediție critică cu trad. în limba română); H. Mihăescu ș.a. (ed.), *Izvoarele istoriei României*, vol. 4. *Scritori și acte bizantine secolele IV-XV/Fontes historiae Daco-Romanae IV. Scriptores et acta imperii Byzantini saeculorum IV-XV*, București, 1982, pp. 417-437 (exceptând cap. 15, 19-24, 27, 29, 30, 32-34, 38 și 45); J. Dayantis, *Doukas, histoire turco-byzantine. Introduction, traduction et commentaire*, Lille, 2004 (trad. franceză)

¹⁰ *Georgios Sphrantzes, Memorii 1401-1477, în anexă Pseudo-Phrantzes: Macarie Melissenos, Cronica 1258-1481*, ed. V. Grecu, București, 1966 (prima ediție critică cu trad. în limba română); M. Carroll, *A Contemporary Greek Source for the Siege of Constantinople 1453: The Sphrantzes Chronicle*, 1985

Capitolul al treilea se concentrează pe controversa isihastă, aducând în atenție un conflict între două tradiții filosofice și teologice din ortodoxie, care, până atunci au coexistat pașnic. O tradiție concepea comuniunea divino-umană în termeni ontologici. Pentru palamiți, participarea la Dumnezeu implica o transformare reală, o schimbare în natura umană care ar putea începe chiar în această viață prin contemplație, rugăciune și împărtășirea cu Euharistia. Cealaltă tradiție înțelegea comuniunea divino-umană în termeni mai ales analogici. Pentru antipalamiți era doar un mod de a spune că o ființă umană devine divină. Pentru ei, îndumnezeirea era un scop eshatologic al vieții creștine, nu o realitate care poate fi atinsă în această lume. Amândouă tradițiile au avut un amplu sprijin patristic, fapt care a făcut ca acest conflict să fie și mai complicat. Autoritatea împăratului care ar fi putut impune o soluție a fost slabă în perioada imperiului muribund. Metoda logicii aristotelice, apreciată chiar de Palama, până când i-a subliniat limitele în controversa cu Varlaam, era invocată și opusă oponentului de fiecare tabără. Palama era conștient că introducea o nouă terminologie – dar a apelat la precedentul de veac IV al introducerii lui *homoousion*¹¹. El avea un serios sprijin patristic de partea sa. Susținerea spirituală oferită de tradiția sa pentru o epocă de acută anxietate a fost cea care i-a asigurat victoria.

Capitolul al patrulea preia chestiunea isihasmului ca teologie și ideologie, examinând legătura dintre aceste două fațete ale renașterii monastice din sec. al XIV-lea și chestionează până la ce punct s-au influențat reciproc, respectiv au influențat împreună cursul evenimentelor în Balcani. Discuția începe cu o scurtă incursiune în circumstanțele care au forțat această mișcare ascetică să părăsească mediul ei monastic retras și să plonjeze în lumea turbulentă a politicii bizantine. Scopul este de a oferi o privire alternativă asupra noțiunii consacrate, că ar exista o directă și necesară corelare între a) isihasm b) ridicarea patriarhilor la o autoritate fără pereche în interiorul și în afara Bizanțului c) reintegrarea bisericilor din Balcani în jurisdicția patriarhatului Constantinopolului.

Capitolul al cincilea tratează prezența islamului în epoca Paleologilor și contactul său cu creștinismul în Bizanț. Acest fapt ne este destul de cunoscut datorită surselor istorice și diferitelor opere teologice ale acestei perioade¹². Azi știm că au fost compuse un număr mare de opere apologetice și dialectice ale căror manuscrise sunt păstrate, atât în greacă cât și în arabă; corespondențele personale s-au dezvoltat, în timp ce informații importante se regăsesc în sursele istorice și în operele hagiografice și în literatura populară.

¹¹ cf. E. Sinkewicz, „Gregory Palamas” în volumul colectiv *La theologie byzantine et sa tradition II* (XIIIe-XIXe s.), Brepols, Turnhout, 2002, pp. 173-182.

¹² Cf. volumul colectiv semnat de D. Thomas și A. Mallett (ed.), *Christian-Muslim Relations. A Bibliographical History*, vol. 4 (1200-1350) și vol. 5 (1350-1500), Leiden 2012.

Două personalități remarcabile ale isihasmului au fost protagoniștii majori ai relațiilor dintre creștinism și islam în secolul al XIV-lea, în context eclezial, Sfântul Grigorie Palama, arhiepiscop de Tesalonic din 1347 până în 1357/59 și personalitatea de căpetenie a isihasmului, și în contextul politic împăratul Ioan al VI-lea Cantacuzino, care a domnit aproape în aceeași perioadă, din 1347 până în 1354 și care s-a dovedit unul dintre principalii apărători politici ai isihasmului. Cei doi au dezvoltat excelente relații, iar Cantacuzino¹³ a fost influențat în mod evident de către Grigorie Palama și isihasm.

Semnificația documentelor captivității otomane a Sfântului Grigorie Palama constă, pe de o parte, în descrierea detaliată a unui martor ocular a situației comunităților creștine din Anatolia aflate sub dominația otomană. Pe de altă parte, reflectă preocuparea mitropolitului de Tesalonic pentru biserica sa, mai degrabă decât să ofere noi perspective asupra dezbaterilor teologice despre islam în Bizanț, deoarece Palama păstrează argumente tradiționale¹⁴.

De fapt, este nevoie de multă atenție în a judeca dacă consemnările discuțiilor teologice găsite în scrisoare sunt rapoarte reale ale reuniunilor pe care le descriu. În general, textele despre controversele creștin-musulmane compuse de creștini au servit fie pentru întărirea credinței comunității creștine prin respingerea doctrinei musulmane, fie pentru pregătirea creștinilor în a face față argumentelor pe care le prezentau de obicei musulmanii.

Din dosarul captivității Sfântului Grigorie Palama face parte și *Dialexis*, un proces-verbal al discuției mitropolitului Tesalonicului cu „chionii” iudaizanți, întocmit de medicul Taronites. Deși pretinde a fi raportul unui martor ocular, *Dialexis* nu este cu siguranță o înregistrare reală a evenimentului¹⁵. Nu oferă nici o perspectivă nouă asupra dezbaterii teologice dintre islam și creștinismul ortodox, dar folosește mai ales argumente tradiționale. Cu toate acestea, așa cum a subliniat Todt¹⁶, există legături foarte strânse între *Dialexis* și Apologiile și Tratatul lui Ioan VI Cantacuzino; ambele urmează aceeași linie de argumentare, care pare a fi fost foarte comună în a doua jumătate a secolului al XIV-lea. Scopul său a fost, cu siguranță, să întărească credința creștinilor care trăiesc sub dominația otomană și să ofere argumente împotriva islamului, în special împotriva acceptării lui Mahomed ca profet. Mai

¹³ Cf. B. Mondrain, „L'ancien empereur Jean VI Cantacuzène et ses copistes”, în *Gregorio Palamas e oltre. Studi e documenti sulle controversie teologiche del XIV secolo bizantino*, a cura di A. Rigo, Orientalia Venetiana, 16, Firenze, 2004, pp. 249-296.

¹⁴ a se vedea, de exemplu, comparația dintre tratatul lui Grigorie Palama și cel al lui Ioan Cantacuzino despre Islam în K.-P. Todt, *Kaiser Johannes VI. Kantakuzenos und der Islam. Politische Realität und theologische Polemik im palaiologenzeitlichen Byzanz*, Würzburg, 1991, pp. 567-593

¹⁵ A. Philippidis-Braat, „La captivité de Palamas chez les Turcs. Dossier et commentaire”, *Travaux et Mémoires* 7 (1979) 109-221, p. 116

¹⁶ K.-P. Todt, *Kaiser Johannes VI. Kantakuzenos und der Islam*. pp. 567-593

mult, *Dialexis* trebuie văzut în contextul celorlalte dispute pe care le-a avut Grigorie Palama în timpul captivității sale.

Contemporan cu Sfântul Grigorie Palama, Ioan Cantacuzino în istoria¹⁷ sa amplă în patru volume (scrisă între anii 1363 și 1369), oferă o relatare a anilor 1321-1356 / 1363. De vreme ce el însuși a jucat un rol proeminent în evenimentele din acești ani, opera este autobiografică și parțial apologetică. Istoria lui Cantacuzino este o sursă principală pentru istoria Bizanțului, a Europei de sud-est și a regiunii mediteraneene estice, precum și pentru istoria turcilor din Asia Mică, în special a emiratelor Saruchan și Aydin, și a Imperiului Otoman timpuriu. Cantacuzino vorbește din perspectiva celui care a participat în mod direct la evenimentele pe care le descrie și, în cele din urmă, știe că a eșuat. După cum subliniază el însuși, Imperiul Bizantin a fost slăbit atât de rău, mai ales de războiul civil dintre anii 1341-1347, că recuperarea lui nu mai era posibilă și era doar o fracțiune din dimensiunea sa anterioară¹⁸. Încercarea sa de a-i lega pe otomani de familia Cantacuzino prin căsătorie și de a le folosi potențialul militar în lupta împotriva lui Ioan V Paleologul și a sârbilor a eșuat și, după ce turcii au luat din ce în ce mai mult teritoriu în posesia lor, au renunțat ulterior la orice considerație pentru Cantacuzino. Acesta a fost preambulul subjugării finale a Bulgariei, Traciei, Macedoniei și Serbiei de către turci în timpul domniei lui Murad I (1362-1389) și a lui Baiazid I (1389-1402). Respectând principiile istoriografiei bizantine, nu există aproape nici o mențiune despre Islam ca religie în această istorie. Acesta servește ca fundal viu pentru dezbaterile teologice intense cu islamul care se găsește în cele patru apologii și tot atâtea tratate ale lui Cantacuzino, scrieri care se înscriu în genul literar al apologeticii și polemicii anti-islamice.

Cantacuzino critică Islamul în cele patru discursuri (*Logoi*) ale sale împotriva lui Mahomed. În primele două (traducere românească în anexele I și II), face critici detaliate a diferite pasaje din Coran. Un motiv de îngrijorare deosebit, pe care îl discută la sfârșitul celui de-al doilea discurs, este aparenta înfrângere a evreilor și a creștinilor care sunt acum obligați să trăiască sub stăpânire islamică. Acest lucru poate fi adevărat pentru evrei, dar creștinii suferă doar un eșec trecător deoarece prin preoți, continuă să aibă acces la sfințenie (prin sfintele Taine), unire cu Dumnezeu și mântuire.

¹⁷ L. Schopen, *Ioannis Cantacuzeni eximperatoris historiarum libri iv*, 3 vol. [Corpus scriptorum historiae Byzantinae Bonn: Weber, 1:1828; 2:1831; 3:1832]: 1:7-560; 2:11-615; 3:8-365.; trad. (incompletă) T.S. Miller, *The History of John Cantacuzenus (Book IV)*, Washington DC, 1975; trad. germană (incompletă), G. Fatouros și T. Krischer (eds), *Johannes Kantakuzenos, Geschichte*, Stuttgart, 1982, 1986 (Cartea 1 și 2), ed. G. Fatouros, Stuttgart, 2011 (Cartea 3)

¹⁸ *Ioannis Cantacuzeni eximperatoris historiarum libri iv*, în L. Schopen, Cartea 3, cap. 1, pp. 11-16

În cel de-al treilea discurs (traducere românească în anexa III), Cantacuzino tratează în detaliu afirmațiile hristologice ale Coranului, susținând că Mahomed însuși a mărturisit că Hristos, fiul Mariei, este cuvântul lui Dumnezeu, dar când a afirmat că Hristos era mai sfânt decât toți profeții, i-a urmat lui Nestorie și, negând că Hristos a fost răstignit, a devenit precum Maniheii.

În cea de-al patrulea discurs (traducere românească în anexa IV), Cantacuzino polemizează împotriva pretensei înălțării a lui Mahomed la ceruri și împotriva învățaturii din Coran conform căreia chiar și demonii vor fi mântuiți; Recunoașterea lui Mahomed că nici un om, nici măcar el însuși, nu cunoștea interpretarea corectă a Coranului este lipsită de sens, deoarece admitea că legea lui era inutilă și dovedea faptul că Coranul nu venise de la Dumnezeu, deoarece legile lui Dumnezeu nu sunt inutile. Cantacuzino încheie discursul cu comparații devastatoare între Mahomed și Hristos și apoi cu diavolul.

În aceste patru discursuri, Cantacuzino folosește în mod extensiv traducerea lui Dimitrie Kydones¹⁹ a tratatului călugărului dominican Riccoldo da Monte di Croce, tratat intitulat *Libellus (or Tractatus) contra legem Saracenorum*. Originalul latin al versiunii grecești a lui Kydones a fost scris la începutul secolului al XIV-lea²⁰ de dominicanul Riccoldo da Monte di Croce; Kydones însuși a făcut traducerea sa între anii 1360 și 1369²¹. Tradiția manuscrisă confirmă titlul autentic doar *Libellus (sau Tractatus) contra legem Saracenorum*²². O comparație sistematică a traducerii lui Kydones cu originalul latin nu a fost încă făcută, însă Mérigoux²³ se referă la un grup de manuscrise care conțin o versiune a originalului latin care corespunde aproape exact traducerii grecești a lui Kydones.

¹⁹ Dimitrie Kydones (1324/1325, Tesalonic - 1398, Creta), ministru de stat bizantin, umanist, traducător și teolog, și un autor productiv în multe domenii. Pentru a putea renunța la traducători în negocierile politice, a învățat limba latină folosind *Summa contra Gentiles* a lui Thoma d'Aquino, pe care apoi a tradus-o în limba greacă, împreună cu alte lucrări de teologie latină (de la Augustin la Anselm de Canterbury la *Summa theologiae* a lui Thoma d'Aquino și un tractat antiislamic) apărând teologia latină în propriile sale scrieri (în special dogma Filioque) împotriva lui Grigorie Palama. El a descris parcursul lui intelectual și animozitățile față de el și de fratele său, Prohor, călugărul de la Athos, condamnat ca eretic, în trei apologii și o serie de scrisori care oferă în același timp un studiu bun al mentalității bizantine târzii. A mai scris predici, lucrări hagiografice și o corespondență masivă cu prietenii și împărații - pe lângă scrierile politice. A călătorit în Italia de trei ori (Roma, Veneția) și s-a convertit la Biserica Romano-Catolică în 1357, șapte ani mai târziu Împăratul Ioan al V-lea, făcând același pas, cf. R.-J. Loenertz OP (ed.), *Démétrius Cydonès, Correspondance*, 2 vol. (*Studi e Testi* 186, 208), Vatican, 1956-1960 și F. Tinnefeld, *Demetrios Kydones, Briefe*, 5 vols (*Bibliothek der griechischen Literatur* 12, 16, 33, 50, 60), Stuttgart, 1981-2003 (cu traducere în limba germană)

²⁰ K.-P. Todt, *Kaiser Johannes VI. Kantakuzenos und der Islam*, pp. 263-264

²¹ K.-P. Todt, *Kaiser Johannes VI. Kantakuzenos und der Islam*, pp. 298-99

²² K.-P. Todt, *Kaiser Johannes VI. Kantakuzenos und der Islam*, p. 262

²³ J.-M. Merigoux „L'ouvrage d'un frère Prêcheur florentin en Orient à la fin du XIIIe siècle. Le *Contra legem Sarracenorum* de Riccoldo da Monte di Croce”, *Memorie Domenicane* n.s. 17 (1986) 1-144 (textul latin original, pp. 60-142) p. 52

Cantacuzino însă își construiește propriile argumente în primul rând pe citatele din Coran; el nu-l plagiază, în nici un caz, pe Riccoldo²⁴.

Discursurile se apropie de cele nouă cuvântări împotriva evreilor. În opinia sa, musulmanii (Σαρακηνοί) și evreii au multe asemănări: monoteismul exclusiv (μοναρχία), poligamia (πολυγαμία), abținerea de la carne de porc, circumcizia (περιτομή) și divorțul. De fapt, el numește legea lui Mahomed ca fiind nimic mai mult decât un iudaism defectuos (Ιουδαϊσμός πλημμελής). Astfel, musulmanii și evreii pot fi atacați cu aceleași argumente.

Atât în apologii cât și în discursuri, Cantacuzino a beneficiat de scrisoarea Sfântului Grigorie Palama adresată credincioșilor din Tesalonic cu privire la captivitatea sa printre otomani dintre anii 1354-1355 și despre discuțiile pe care le-a avut acolo, completate de *Dialexis*–ul lui Taronites în care multe aspecte pe care le tratează Cantacuzino sunt deja tratate²⁵.

Lucrările polemice ale lui Ioan Cantacuzino nu își păstrează actualitatea prin conținutul lor, ci trebuiesc studiate în contextul timpului lor, cu atât mai mult, cu cât multe dintre argumentele împăratului se bazau pe surse îndoielnice, greșeli de traduceri, legende orale sau chiar poziții polemice deja formulate, toate trebuind a fi corectate conform ultimelor standarde ale cercetării la nivel global. Actualitatea acestor lucrări ale împăratului bizantin se înregistrează, însă, la nivelul tematicii abordate, mai ales acum, când evenimente politice (războaie) și sociale (migrații) sau ambele la un loc (atacuri teroriste) aduc din nou în actualitate problematica islamului și mai ales a atitudinii creștine față de această religie. Apologiile și Tratatetele lui Ioan Cantacuzino sunt doar un mod de raportare creștină la „islam” (cu corectivul că singularul „islam” este abuziv, mai adecvat fiind a se vorbi de o pluralitate de comportamente religioase islamice), așadar un mod, care își așteaptă contextualizarea istorică. De aceea lucrările împăratului bizantin au (și trebuie să aibă) doar un limitat potențial de normativitate în lumea contemporană.

²⁴ E. Trapp, *Manuel II. Palaiologos, Dialoge mit einem 'Perser'* (Wiener Byzantinistische Studien 2), Vienna, 1966, pp. 44*-48*; K.-P. Todt, *Kaiser Johannes VI. Kantakuzenos und der Islam*, pp. 250-305, 393-404, 624-625

²⁵ A. Philippidis-Braat, „Captivité de Palamas chez les Turcs, Dossier et commentaire”, *Travaux et Mémoires* 7 (1979) pp. 109-221; K.-P. Todt, *Kaiser Johannes VI. Kantakuzenos und der Islam*, pp. 567-593